שלוחות

המשך

דב ויינריב

יהודי פולין מחוץ לפולין

שעה שאתה בא לדון על יהודי פולין שמחוץ לפולין עולָה ביתר שאת השאלה: יהדות פולין מהי? ואף פולין זו, שאנחנו מדברים בה, מהי? כלום זו של המאה השש־עשרה, שנתפשטה עד מעֵבר לדְנֶיפֶּר וכָללה את קייֶב ואת סְמוֹלֶנְסְק, או זו של שנות 1920—1939, או שמא זו של זמננו, שנתקטעה לצד מזרח כדי חצי, אך נתווסף עליה הרבה מצד מערב? תאמר: פולין של המאות הט״ז־הי״ח, הרי יהודי רוסיה רובם ככולם ויהודי ליטא כולם נמנים עם בני פולין. ואם תאמר: פולין דהאידנא, שנתרחבה לצד מערב, — הרי חלק גדול מיהודי גרמניה בני פולין הם.

ואף זו בעיה: ״יוצאי פולין״ מה הם — דור המהגרים כשהוא לעצמו או גם יוצאי־חלציהם אחריהם לדורותם? אם נכלול במושג זה כמה דורות, הרי יתחוור בוודאי שהיהודים האשכנזים בתקופתנו הם רובם ככולם, בדרך זו או אחרת, יוצאי פולין. הקיבוץ היהודי ברוסיה היה חלק מכלל ישראל בפולין לפני חלוקתה בסוף המאה הי״ח. יהודי רומניה, רבים מהם בני־בניהם של מהגרים מפולין. הקיבוץ היהודי בגרמניה, לפני חורבנו מידי הנאצים, היה מורכב ברובו הגדול מצאצאיהם של יהודי פוזנא, שליזיה וכדו׳. והוא הדין יהודי וינה ואוסטריה; רובם היו מהגרים ובני מהגרים מגאליציה. מהגרים ובני מהגרים מפולין ישבו גם בצרפת, אנגליה ובלגיה. בארצות־הברית, בקאנאדה, באמריקה־הדרומית, רוב האוכלוסים היהודים הם בניהם של יוצאי פולין, או יוצאי השטחים שהיו כלולים בתוכה לפני כמה מאות שנים. באפריקה הדרומית יושבים יהודי ליטא, שהיתה חלק של פולין לפני חלוקתה. גם בארץ־ישראל, לפני העלייה הגדולה שלאחר ייסוד המדינה, היה רובו המכריע של הישוב מורכב מיוצאי אירופה המזרחית — בעצם פולין בגבולותיה ההיסטוריים. למעשה צדק מי שאמר*, שמכלל 16—17 מיליון יהודים, שנמצאו בעולם לפני מלחמת־העולם השניה, היו כ־13—14 מיליון יוצאי פולין.

שלא להפוך את סקירתנו על יהודי פולין שמחוץ לפולין להיסטוריה כללית של היהודים עלינו איפוא לתחום לנו תחומים משתי בחינות. מבחינת המקום, סתם פולין משמע בגבולותיה שבין שתי מלחמות־העולם. אמנם כשיָסובו דברינו על התקופה הקדומה נשתמש במושג פולין גם לגבי השטחים שהיו שייכים לה בעת ההיא ולא חזרו אליה לאחר מכן. מבחינת הזמן, ״יוצאי פולין״ משמע דרך־כלל דור המהגרים והדור שלאחריו. מובן, שאין לקבוע מסמרות בכגון זה ולפעמים נהיה זקוקים להסיג את הגבולות שגבלנו.

א. השתלשלות ההגירה ודרכיה

1. תחילת ההגירה

עד אמצע המאה הי״ז הלכה ונמשכה הגירה של יהודים מאירופה המערבית לארצות פולין. הגירה זו היתה גוברת ביחוד בזמנים של רדיפות ופורענויות, כגון בימי המגיפה השחורה (1348—1352), והגירושים הגדולים במאות הט״ו והט״ז. ועוד בזמן מלחמת־שלושים־השנה (1618—1648) היו פליטים יהודים מגרמניה מגיעים לפולין. אמנם היתה הגירה יהודית גם מן המזרח למערב. היו אז יהודים שעזבו לרגל עסקיהם, או מחמת איזו פורענות (עלילה, מגיפה וכדו׳) את פולין ונתיישבו במורביה או בגרמניה. אך אלה היו בודדים. בדרך כלל פולין היא שהיתה ארץ־הקליטה ליהודים שבאו מן המערב.

והנה הגיעו שנת ת״ח ושנות החירום שלאחריה (1648—1657). קהילות רבות נחרבו ויהודים לרבבות ואולי מאות אלפים נהרגו מידי הגייסות השונים של האוקראינים, המוסקוָאנים, השוֵידים והפולנים. באותן השנים ברחו, מחמת המציק, מאות ואלפי יהודים מערבה, מאוקריינה לפולין, ואחר־כך גם לארצות חוץ. ר׳ נתן־נטע האנובר, שתיאר, בחיבורו ״יון

* א. מענעס, בקובץ ״די יידן אין פוילן״, כרך א׳, ניו־יורק 1946.

המשך

מצולה", השתלשלותן של גזירות ת"ח ות"ט, מעיד: "הנמלטים מחרב האויב — באו במדינת מֵהְרִין, אֵיסְטְרַייך ומדינת פֵּיהֶם ומדינת אשכנז, ומדינת איטליה". אך הרבה פליטים התיישבו אז גם במולדאביה (ובאותו זמן נוסדה קהילת יאסי) וכן הגיעו פליטים רבים עד אמסטרדם שבהולאנד ועד מֶיץ.

בכלל נעשתה אז הנדידה מארץ לארץ דבר רגיל. האנובר עצמו ברח מפולין לגרמניה, משם להולאנד, ב־1652 אנחנו מוצאים אותו באיטליה (רב בליוורנה), אחרי כן במולדאביה (רב ביאסי), ולבסוף—במוראביה. אבי־אביו של נפתלי־הירץ וַיְזל, יוסף־חיים ריס, נדד מפולין לשליזיה ומשם לגרמניה ולהולאנד, עד שנשתקע בויזל על הרַיין.

תיאור פרשת נדודיהם של הפליטים האלה ניתן בסיפור אבטוביוגראפי של רב אחד מבני הדור ההוא: "גם אנכי גרשוני מנחלת אבינו החסיד ז"ל ממדינת פולין מכח רעש מלחמה... נסעתי מעיר לעיר ודרשתי כמעט בכל מדינת מערין ואֵיסְטְרייך, כאשר יש בידי החתומים מכל רבני גאוני עמודי עולם מכל קהלה וקהלה ואספתי רק שני מאות זהובים... נשארתי בעירום ובחוסר כל, כי נשללתי מכל אנשי צבא המלחמה מפנים ומאחור... חפצתי לשוב וליסע אל אחוזתי לפולין... והלכתי ברגלי... וכאשר באתי לק"ק האציפלאץ במדינת שלעזיע... והיו שמה בעלי בתים כמו ארבעים עשירים ונכבדים לומדים והמה כולם ממדינת פולין והתיישבו שם, ודרשתי אצליהם ביום השבת ותיכף מוצאי שבת קיבלו אותי עליהם לרב. והייתי שמה שני שנים ומחצה רצופים ולא נותר לי שום פרוטה מכוח היקרות הגדול... ועל כולם שערי מלחמה ובהלה מן תוגרמה... ברחנו ליערות ולשדות יחפים כמעט ששה שבועות..." הכותב נעשה אחר־כך רב בליסא וכעבור כמה שנים חזר ונתן דעתו לנדוד למקום אחר *.

הה־סטוריון שמעון דובנוב סיכם ותיאר את המצב בזה הלשון: "רבנים, חכמים ופרנסים מארץ הדמים נראו פתאום ברחובות פְּרַנְקְפוּרְט, הַמְבּוּרג, אַמְשְׁטֶרְדַם, וַיְנֵיצִיָּה, ואחריהם המונים של נודדים עניים, מחוסרי לחם ומחסה. נדמה היה שכל פולין היהודית נחרבה, וכל העולם מלא פליטי חרב ורעב" **. ואמנם הוצפו ערי בוהמיה ומורביה פליטים מפולין וכבר ב־1650 החליט בית־הנבחרים הבוהמי למנוע כניסתם של פליטים יהודים נוספים. בשליזיה, אשר אליה ברחו הרבה יהודים מפולין, קיבלו הפליטים רשות להישאר, בתנאי שלא יצטופפו הרבה במקום אחד. בשנת 1657 נמצאו בברסלא, בתורת פליטים, רבים מיהודי פולין־גדול ומשם שלחו את מסיהם למלכות פולין. מקצתם השתקעו אחרי־כן בשליזיה ***. גם בקֶנִיגְסְבֶּרג ובְּראנְדֶנְבּוּרג נמצאו פליטים יהודים מפולין שמקצתם השתקעו שם, אם בהיתר ואם באיסור. וכן נתרבו בשנות החמישים למאה הי"ז, גם באלטונה ובהאמבורג יוצאי פולין, פליטי חרב חמיילניצקי, הרוסים והשוֵידים. קצתם הוכרחו לצאת לאמְשְׁטֶרְדַם, ויתרם נשארו והיו שם לחלק מקהילת האשכנזים. גם בהולאנד היו פליטי פולין גרעין לקהילות האשכנזיות שנוסדו שם באותו זמן.

גזירות ת"ח ות"ט שימשו איפוא מיפנה בתולדות ההגירה היהודית. מכאן ואילך פנה זרם המהגרים בעיקר לאירופה המרכזית והמערבית. אמנם גם לאחר מכן עוד באים יהודים בודדים מגרמניה ואפילו מאיטליה לפולין, ובימי שלטון הפרוסים בווארשה וסביבותיה (1795—1806) נמשכה לשָׁם הגירה כל־שהיא מפרוסיה, וכן התיישבו כמה מיהודי פולין, בעיקר מאלה שנישבו בידי הטאטארים, בתורכיה או באפריקה הצפונית, אף־על־פי־כן היתה דרכה של ההגירה לאחר גזירות ת"ח, בעיקר מערבה.

אמנם בתקופה שלאחר ת"ח—תט"ז היתה הגירת יהודי פולין לא גדולה ביותר. נדדו מערבה בעיקר משפחות בודדות, אם מחמת מצוקה חמרית ואם משום שקרוביהם התיישבו לפני כן בארץ סמוכה, או לרגל עסקיהם. במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה, משגָבר בפולין התהליך של ירידת הערים, והמלחמות והמרידות מנעו את סוחרי חו"ל מלבוא לשם ולקנות תבואה, עורות, בהמות, סוסים ושאר מוצרים חקלאיים, היו היהודים מוציאים אותן סחורות מפולין לארצות השכנות ומביאים תמורתם מוצרי תעשיה, לשם מכירה בפולין גופא או דרך פולין ברוסיה, תורכיה וכדומה. בתקופת הסיים של ארבע השנים (1788—1791) העריכו את חלקם של היהודים בסחר החוץ הפולני כדי עשירית היבוא ושלושה רבעים של הייצוא. אנו מוצאים יהודים באים לרגל עסקיהם לערי־מסחר שונות בגרמניה, כגון קניגסברג, דאנציג, פראנקפורט־דאודר, בְּרֶסלא, ברלין, לייפציג ואפילו עד ליוּבֶּק הגיעו****. בעקבות הקשרים המסחריים באה גם התיישבות, אם באיסור ואם בהיתר למחצה.

* ד. ויינריב ב־Jewish Review, כרך ב', עמ' 119־122. ** ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ז', תל־אביב ת"ש, עמ' 23.
*** דב ויינריב, מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין, ירושלים 1939, עמ' 29. **** ויינריב, שם, עמ' 26 ואילך.

המשך

אופייני בנידון זה המצב בברסלא שבשליזיה. מאמצע המאה הט״ו אסורה היתה על היהודים, אך כבר במאה הט״ז התחילו השלטונות מקילים עליהם לבוא ולהשתתף בירידים, הואיל והמסחר עם אירופה המזרחית היה בידיהם. רשימות של באי הירידים מכמה שנים בסוף המאה הי״ז מראות, שיותר ממחצית הבאים היו יהודים מפולין. הללו היו זקוקים לכמה שירותים: מלון, בית־אוכל, בית־תפילה; ויהודים התקינו שירותים אלה והתיישבו במקום. היה גם סוג מסויים של ״שמשים״, ששימשו סוכנים ונציגים של הסוחרים היהודים בָּאי היריד לקהילותיהם ולהם הותר, מסוף המאה הי״ז, לשבת בברסלא ישיבת־קבע, אם גם נעשו אחר־כך נסיונות שונים לגרשם. גם יהודים אחרים מפולין התחילו משתקעים בברסלא לרגל עסקיהם; ומאחר שלא הורשו לעשות כן בדרך חוקית, ישבו בה על־פי רוב ישיבת עראי, או כבאי־כוח אצילים ונסיכים פולניים. לאט־לאט נעשתה ישיבתם הארעית — ישיבת קבע. בכל־אופן, בסוף המאה הי״ז ובתחילת המאה הי״ח העלתה בדיקתן של כמה מאות משפחות יהודיות שנמצאו בעיר, כי חלק ניכר מהם — 21 עד 56 למאה — היו יוצאי פולין. אמנם במחצית הראשונה של המאה הי״ח היו כמה גירושים ומקצתם הורחקו מן העיר, אך נראה שלאחר זמן חזרו והתיישבו בה. במחצית השנייה של המאה הי״ח קיבלו ״השמשים״ רשות להעסיק משרתים או עוזרים מפולין. גם יהודי־החסות, כלומר היהודים שקיבלו היתר־ישיבה בעיר, היו רשאים להחזיק עוזרים, ומקצתם היו בני פולין. ואף בין יהודי־החסות עצמם היה (בשנת 1790) מספר ניכר של יהודי פולין, עד כמה שאפשר לדון לפי שמותיהם. למעלה ממחצית מנהיגי הקהילה בברסלא היו בתקופה זו יהודים פולניים, ואף דבר זה כשלעצמו עשוי להעיד על מספרם בעיר.

המצב בברסלא יש בו כדי ללמד גם על מקומות אחרים בגרמניה, שיהודי פולין היו באים לשָם לרגל עסקיהם. בבראנדנבורג ניתנה זכות־ישיבה לסוחרים הבאים מפולין; בפראנקפורט ניתן רשיון מיוחד לארבעים משפחות יהודיות מפולין להשתקע בעיר, לשֵם טיפוח יחסי־מסחר; וכיוצא בכך גם בערים אחרות. סוג אחר של מהגרים יהודים מפולין לגרמניה היו ״כלי־הקודש״: רבנים, שוחטים, מלמדים. ואף יהודים עניים סתם, ספק מלמדים ספק קבצנים. בברסלא למשל נתמנה בשנת 1754 לרב המדינה ר׳ יצחק־יוסף פרנקל־תאומים, ששימש קודם לכן, בשנות הארבעים, רב בקראקא. רב המדינה של מעהרין ר׳ מנדל קרוֹכְמאל, וכן ר׳ גרשון אשכנזי רבה הראשי של וינה היו יוצאי קראקא. בווינה ישב גם ר׳ שְׁפָּטיל הורביץ מפוזנא. ר׳ אהרון־שמואל קַיְידַנוֹבֶר בן הרב מקראקא, שימש ברבנות בקהילות פראנקפורט־דמיין ופיורדא. ואפשר להאריך בדוגמאות כאלה. מלמדים מפולין היו מצויים במאה הי״ח בכמה וכמה מערי גרמניה. נראה שמספרם של הרבנים והמלמדים יוצאי פולין והשפעתם היו ניכרים למדי. עוד במאה הי״ז התרעמו כמה רבנים בגרמניה, ״שהרבנים והמלמדים מפולין גרמו לזה, שפסקו ללמוד בבתי־הספר את המקרא ואין עוסקים אלא בלימוד התלמוד, ודווקא על־פי שיטת הפילפול״ *. דברים כיוצא באלה אנו שומעים גם מפי המשכילים היהודיים בגרמניה במאה הי״ח. באותה תקופה היו עמודי הרבנות בגרמניה וכן רוב המלמדים יוצאי פולין. אגב, בין המשכילים האלה אפשר למצוא לא מעטים שהיו הם עצמם יוצאי פולין.

מקצת יהודים שהיגרו מפולין לגרמניה הגיעו משם לאחר זמן גם לצרפת ואנגליה. זאלקינד הורוויץ למשל, מתורגמן בספריית המלך בפאריז ועסקן יהודי בימי המהפיכה הצרפתית, מוצאו היה מפולין. ומהם הגיעו אף לאמריקה: לפי דבריו של כומר אחד בניו־יורק כבר נמצאו בעיר זו בתחילת המאה הי״ח יהודים מפולין.

אמנם ההגירה היהודית מפולין הלכה לא רק מערבה, היתה ההגירה גם לצד שכנגד, למזרח או לדרום.

יהודים מפולין, כמו משאר ארצות הגולה, היו עולים לארץ־ישראל. מחוץ ליהודים בודדים שעלו לשם לעת זקנתם, היו גם עליות של קבוצות. בשנת תס״א עלה לארץ ר׳ יהודה החסיד בראש חבורה של חסידים, ובמשך המאה הי״ח היו כמה עליות של חסידים מפולין וליטא. בשנת תקכ״ד־כ״ה עלתה לארץ־ישראל חבורה קטנה של חסידים ובראשה ר׳ מנחם־מנדל מפְּרֶמִישְׁלְיאן ור׳ נחמן מהוֹרוֹדֶנְקָה ובשנת תקל״ט עלתה שוב חבורה אחרת מליטא ובראשה ר׳ מנחם־מנדל מוִיטֶבְּסק. אותה שעה היתה המדינה הפולנית מפרכסת בין חיים למוֶת, מרידת גוֹנְטָא וְזָלְוָניאק ושאר גזירות ורדיפות רוששו ודילדלו את הציבור היהודי, והמונים התפרצו להגר לכל אשר נשָׂא הרוח. בעקבות הנסיעה של החסידים ״נישאה הבשורה כי יש גבול פתוח וכי ישנה דרך להגירה, היא הדרך לארץ־ישראל הקרובה ללב כל יהודי״, וכמה מאות יהודים ״אחינו בני

* דובנוב, שם, עמ׳ 204־205.

המשך

ישראל העניים והאביונים" הצטרפו לחבורה זו*. וכבר בתחילת המאה הי"ט בשנת תקפ"ג עלתה שוב חבורה של חסידי חב"ד. ברם, עלייתם של יהודי פולין לארץ־ישראל לא היתה אלא חלק מהגירתם למזרח ולדרום.

ממלכת מוסקוה אסורה היתה על היהודים, אך נראה שבשעת מלחמת הרוסים בפולין (1655—1656) הצליחו כמה יהודים, שקיבלו למראית־עין את הדת הנוצרית, להתיישב גם שם. כן חזרו ונתיישבו לאט־לאט באוקריינה המזרחית יהודים שהגיעו לשם לכתחילה מחלקה הפולני של אוקריינה לרגל עסקיהם או לשם ישיבת ארעי. בקייב, שסופחה לרוסיה בשנת 1668, קם ישוב יהודי קטן, שקיבל בתחילת המאה הי"ח אף מעין רשות־ישיבה רשמית. גם בסמולנסק וסביבותיה קם ישוב חדש של יהודי פולין, אשר התיישבו שם דרך ארעי.

בשנת 1727 יצאה גזירה לגרש את היהודים מאוקריינה ומשאר הערים ברוסיה ונראה שרובם ככולם חזרו לפולין, אולם בשנה שלאחריה הותר להם שוב לבוא לירידים לשם עסקי מסחר, והם היו מאריכים את ישיבתם שם ויש מהם שחזרו ונשתקעו. פקודות גירוש נשנו ב־1740 וב־1743 ובהן נאסר על היהודים לבוא למחוזות הרוסיים אפילו לזמן קצר. אפשרות־מה להתיישבות מחודשת של יהודי פולין במחוזות אלה ניתנה בשנות הששים למאה הי"ח על־ידי הוראה של המלכה קאטרינה השנייה לשלטונות המקומיים, שלא להקפיד על קיום הגזירות נגד היהודים. באותו זמן, בשעת המלחמה עם תורכיה, נהפכו המחוזות שנכבשו מידיה בדרום, ל"רוסיה־החדשה" וניתנה רשות לינוָנים ולארמנים השבויים להתיישב שם וכן ניתנה הרשות גם ליהודים. בשנות 1776־1778 ביקשו כמה קהילות יהודיות מפולין רשות להתיישב בדרום רוסיה ובקשתם נתמלאה. לפי ידיעות מפולין, התיישבו שם במשך השנתיים הראשונות כ־150 משפחות יהודיות. במיפקד היהודים שנערך בשנת 1778 בפולין, לשם קביעת סכום מס הגולגולת, נתברר, שקהילות שלמות וקבוצות של משפחות יהודיות נרשמו להגירה לרוסיה־החדשה ואחר־כך הועברו לשם ביחד עם רכושם על־ידי המוסקוָאנים. אצילים פולניים קִבלו על־כך בפני באי־כוח רוסיה בווארשה וטענו שהגירה זו גורמת להתרוקנותן של ערים רבות בפולין.

מקום קליטה נוסף ליהודי פולין בדרום היו ואלאכיה ומולדאביה (רומניה שלאחר־כך). כאמור רב היה חלקם של פליטי ת"ח ות"ט בייסודן של הקהילות היהודיות הראשונות בשטח זה. ביאסי שבמולדאביה, שכבר בתחילת המאה הי"ז נמצאו בה יהודים, גדל מספרם עם התווספות הפליטים החדשים. במחצית השנייה של המאה הי"ז קמו קהילות יהודיות גם בוואלאכיה אף במאה הי"ט שימשו מולדאביה וואלאכיה מקום קליטה ליהודי פולין ורוסיה.

2. אחר חלוקת פולין

לאחר שסופח בשנת 1772 חלק של פולין, על מאת אלף תושביו, לרוסיה, נפתחו ליהודים אפשרויות גדולות יותר לחדור למקומות שונים ברוסיה הפנימית. כבר בשנות השבעים נתהווה הגרעין של תחום־המושב לעתיד. אמנם בשנת 1791 נאסר על היהודים תושבי השטח המסופח להירשם בין הסוחרים בערים הפנימיות ברוסיה, ולא הורשו עוד לבוא לשם אלא כסוחרים לזמן מוגבל, אף־על־פי־כן באה בעקבות קשרי המסחר התיישבות מסויימת, ברשות ושלא ברשות. ותהליך זה נשנה—ובוודאי בממדים גדולים יותר—אחרי שתי החלוקות האחרונות של פולין, בשנות 1793 ו־1795, ואחרי מלחמות נאפוליאון.

בשנת 1794 הותר להם, ליהודים, להתיישב באוקריינה. ובתחילת המאה הי"ט היתה הגירה של יהודים מהשטחים שנספחו לרוסיה — גם למחוזות הדרומיים וגם לְפנים הארץ. קודם־כל היתה הגירה של מועמדים להתיישבות חקלאית. זו התחילה בשנת 1807, ובמשך שנתיים באו שמה כ־13,000 יהודים ממחוזות שונים של פולין לשעבר. זרמים נוספים של מהגרים מסוג זה הגיעו לשם בשנות העשרים, ובשנות הארבעים**. אך ההתישבות החקלאית היתה רק חלק קטן מן ההגירה היהודית לדרום רוסיה. עם סיפוחם של שטחים שונים לרוסיה, כגון בֶּסאראביה, ועקב התפתחותו של השטח הזה וגידולה של עיר־הנמל אודיסה, נהרו לדרום אלפי יהודים ממחוזות פולין לשעבר. כמה מספרים שנשתמרו מראים על עֶצמתה של הגירה זו. בגליל פולטאבה ישבו ב־1804: 4,228 יהודים, ואילו בשנת 1852—23,971. בגליל קייֶב נמצאו ב־1792: 870 יהודים

* ישראל הייללפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ־ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 22־23.

** הפרטים בספרי הגרמני "תולדות הכלכלה של יהודי רוסיה ופולין בזמן החדש", שיצא בשנת 1934.

המשך

ואילו בשנת 1852 קרוב למאתיים אלף. בבסאראביה נמצאו ב־1816 בערך עשרים אלף יהודים וכעבור ארבעים שנה יותר משבעים אלף. הריבוי הזה בא כמובן בעיקר מחמת הגירה של יהודים מפולין וממחוזות שהיו קודם לכן פולניים.

במשך המאה הי״ט גברה ההגירה היהודית מהמחוזות הפולניים לשעבר ומפולין הקונגרסאית לְפָנים רוסיה. עם התפתחות התעשיה בפולין נהפכו הפלכים הפנימיים של רוסיה שוק טבעי למוצרי התעשיה הפולנית, ומאות ואלפי נציגים וסוכנים של בתי־עסק פולניים, בעיקר יהודים, היו נוסעים לפנים רוסיה, ומקצתם אף נתישבו שם במקומות שונים. במחצית השנייה של המאה הי״ט אף הקלו על סוגים מסויימים של יהודים — גומרי בתי־ספר גבוהים, סוחרים ממדרגה ראשונה, בעלי־מלאכה — להתיישב ברוסיה. וליד היהודים שהתיישבו ישיבת קבע בהיתר, ישבו שם גם אלפי יהודים באיסור, או ישיבת ארעי. בכל־אופן התפתח ישוב יהודי לא־קטן במוסקוָה, בפטרבורג ובכמה ערים אחרות בפנים רוסיה.

אמנם היתה הגירה גם בכיוון הפוך: כשהונהג ברוסיה, בשנת 1827, שירות־צבא ליהודים היו שברחו לפולין. בסוף המאה הי״ט השתקעו בווארשה ובכמה ערים אחרות בפולין יהודים מליטא והיוו את הגרעין לאותם ״הליטוואקים״, שבמשך דור או שני דורות התקיימו בפולין כקבוצה מיוחדת לכאורה. אך הגירה זו לא היתה גדולה, אף שימשה לפעמים תחנה בדרך ההגירה למערב ואל מעֵבר לים.

אותה ההגירה למערב, שעל התחלתה במאה הי״ז כבר עמדנו, נמשכה ביתר תוקף, החל מימי חלוקתה של המדינה הפולנית. בין משתתפי המרד בפולין, בשנות 1793—1795, שברחו לצרפת, נמצאו גם יהודים. גם בין פליטי המרידות משנות 1831 ו־1863 היו יהודים במספר ניכר.

למן הרבע הראשון של המאה הי״ט היו יהודים מפולין מנסים לדחוק את עצמם בדרך־כלל לפרוסיה — על־פי־רוב כדי להוסיף ולנוד הלאה. באמצע המאה הבשילה כנראה בפולין הרוסית הרגשת הצורך הדחוף ביציאה. היו כמה גורמים לדבר: בשנת 1853 הונהג שירות צבאי ליהודים, וצעירים יהודיים היו בורחים בשֵל כך לארצות השכנות, לפרוסיה ולגאליציה. בחלק ניכר של פולין שרר רעב בשנות 1843—1844, וזה הוסיף והגדיל את מצוקת היהודים. אותה השנה אף עמדו להרחיק מאות אלפי יהודים מתחום הגבול שבין פולין לפרוסיה ואוסטריה. הלחץ הכלכלי והפוליטי הגביר כנראה את הרצון להגירה, שהיתה אסורה רשמית, ויהודים מפולין פנו אל אחֵיהם שבאירופה המערבית וביקשו מהם להשתדל בדבר היתר יציאה. כאשר בא משה מונטיפיורי בשנת 1845 לרוסיה, קיוו שהוא ישתדל בעניין זה. משנכזבה תקוה זו, תלו את תקותם ביהודי אחר, יצחק אַלְטַרַס מצרפת, שבא לרוסיה ופולין בתחילת 1846 ובידו תכנית להגירת מספר מועט של משפחות יהודים מפולין לאַלגיר. היהודים עיטרו את שליחותו ציורים דמיוניים: במכתבים פרטיים ובעתונות סיפרו אז שאלטרס מתכוון ליישב באלגיר 40.000 יהודים מפולין, — ומכאן רָאְיה לצורך בהגירה שהיה מורגש אותו הזמן. גם יהודי גרמניה נתבקשו לעזור, והם הגיבו בתכנית הגירה, בעיקר לאמריקה. אמנם כל התכניות האלו לא יצאו לכלל מעשה, והצורך בהגירה מצא לו מוצא מעט — במאות יהודים שעברו את הגבול באיסור, ואחר־כך התישבו בגרמניה, אוסטריה או רומניה, או גם נדדו משם הלאה לצרפת, אנגליה, או אמריקה.

יותר מאשר יהודי פולין הרוסית הצליחו היהודים הפולניים שנמצאו בשטחים שסופחו לפרוסיה ואוסטריה, לנדוד מערבה. אמנם בתחילה, לאחר הסיפוח, הותרה בפרוסיה הישיבה רק ליהודים שהיו שם תושבים קבועים ובעלי עסקים מסויימים, ואילו כל האחרים היו חייבים לעזוב את הארץ; מקצתם גורשו והוחזרו לפולין. גם בגאליציה נעשו נסיונות להרחיק חלק מהיהודים ולגרשם לצד מזרח. אך בסופו של דבר הצליחו מקצת יהודים מן המחוזות הפולניים האלה לחדור לפרוסיה ולאוסטריה ולהתיישב שם, או להוסיף ולנדוד דרכן לארצות שמעֵבר לים. מגאליציה היגרו לאוסטריה, הונגריה, בוהמיה; ומפוזנא — לפרוסיה ולארצות גרמניות אחרות. והגירה זו גדלה עוד לאחר מלחמות נאפוליאון, עם גידולה של ההגירה בכלל.

כבר בסוף הרבע הראשון של המאה הי״ט התחילה הגירה מפוזנא גם לאנגליה. האפשרויות הכלכליות המוגבלות והמאבק בין הפולנים והגרמנים הניעו את היהודים להגר. בין המשפחות העניות מפוזנא — כותב היסטוריון אחד על אותה עיר — כמעט שאי־אפשר היה למצוא אחד שלא היו לו בן או שני בנים... מעֵבר לים״.

משנות השלושים ואילך, בעיקר אחר 1848, ניתנה אפשרות יתירה להגר גם לפרוסיה ורבים מיהודי פוזנא וסביבתה התישבו בברלין. בשנות 1835—1852 היגרו מפוזנא יותר מ־17,000 יהודים; רובם הגדול יצאו את הארץ בכלל, ומיעוטם התישבו

המשך

בפרוסיה. מאז והלאה הלכה ההגירה בצעדי ענק. מן העיירות הקטנות יצאו היהודים כמעט בהמוניהם, ולא תהיה זאת הגזמה אם נניח שחלק חשוב מיהודי ברלין היו יוצאי פוזנא או שליזיה. במחצית הראשונה של המאה הי״ט היו הרבה מפקידי הקהילות בגרמניה — רבנים, חזנים, מורים בבתי־הספר היהודים — יוצאי פוזנא. יציאתם של יהודי פוזנא לגרמניה הגיעה לשיאה אחר מלחמת־העולם הראשונה. עם התחדשותה של המדינה הפולנית והחזרתו של גליל פוזנא לפולין יצאו מן הגליל הזה כמעט כל היהודים והתישבו בברסלא ובברלין ובמקומות אחרים בגרמניה. אגב, לפני מלחמת־העולם הראשונה ולאחריה נמשכה לגרמניה גם הגירה של יהודים מפולין הרוסית ומגאליציה ואחרי־כן גם מפולין העצמאית. לפי המיפקדים משנות 1925 ו־1933 נמצאו באותן השנים בגרמניה 51.000 ו־56.000 יהודים אזרחי פולין, שהיוו 9% ו־11% — מכלל יהודי גרמניה. בשנה האחרונה, 1933, היוו היהודים הפולנים בגרמניה כ־60% מכלל היהודים הזרים שנמצאו אז בַּמדינה.

3. הגירה אל מעֵבר לים

יתכן שזמן לא רב לאחר התישבותם של ראשוני היהודים הספרדים בניו־יורק (בשנת 1654) כבר התחילו מגיעים לאמריקה יהודים בודדים מפולין. בכל־אופן, כבר בשנת 1712 צויין שבניו־יורק נמצא בית־כנסת יהודי ומצויים שם יהודים מפולין, הונגאריה, גרמניה, וארצות אחרות*. אנחנו מוסיפים לשמוע על יהודים פולניים בשנות השבעים למאה הי״ח. בין תושבי פולין שהיגרו לאחר חלוקתה ב־1772 לאמריקה נמצאו גם יהודים. חיים סולומון, שעזר במימון המהפכה האמריקאית, היה יהודי מפוזנא. בסוף המאה כבר נמצאו בניו־יורק כמה יהודים יוצאי פולין שנתעשרו, ואחד מהם, בשם מאיר פולני, השאיר סכום הגון, לפי מושגי זמנו, לשם החזקת בית־ספר עברי בעיר.

יותר יהודים באו מפולין לארצות־הברית ברבע השני של המאה הי״ט. רבים מהם נחשבו יהודי גרמניה, מאחר שבאו מפוזנא ושאר מקומות שסופחו אליה, אל גרמניה, לאחר חלוקת פולין. היו גם שבאו לאמריקה דרך פאריז ולונדון, ונחשבו רשמית יהודים מצרפת ואנגליה. הללו יצאו מפולין מערבה, לצרפת ואנגליה, שם שהו כמה שנים או יותר עד שהשתכרו כדי הוצאות הדרך, והמשיכו בדרכם לאמריקה. אחרי 1845 בא מספר ניכר של יהודים מפולין לאמריקה; ועוד כיוצא בכך בשנות הששים — בעיקר מפלך סובאלק (הללו נתכנו בשם קאלווארער דייטשן — גרמנים מקאלוואריה).

ב־1819 נוסדה באמריקה הקהילה היהודית הראשונה של יוצאי פולין. ולאחר מכן נוסדו עוד קהילות יהודיות לפי נוסח פולין בערים אחדות באמריקה. גם בבתי־הכנסת של הספרדים ושל יהודי גרמניה התחילו יהודי פולין לתפוס מקום ניכר. הרב אייזיק־מאיר וייס, מייסד התנועה הריפורמית באמריקה, מספר בזכרונותיו שמצא בניו־יורק, ב־1846, שזקן החברים בקהילה הספרדית היה יהודי מפולין. במקום אחר הוא מציין ששישה בתי־כנסת מלפני 1850 היו פולניים. (בסינסינטי כבר נוסד בית־כנסת פולני ב־1819). אמנם ציון זה (פולניים) עשוי גם להתפרש שהתפללו בהם בנוסח פולין. יהודי אחר, שמעון ברמאן, שבא ב־1852 מקראקא לניו־יורק ותיכן פה תכנית של התישבות חקלאית מסַפר, שבבואו מצא בניו־יורק יותר ממאה יהודים בני קראקא.

גם עצם ייסודן של קהילות יוצאי פולין יש בו כדי להוכיח גֹדלה של ההגירה. בשנות השלושים נוסדו באמריקה שתי קהילות יהודיות בנוסח פולין — בוודאי על־ידי יוצאי הארץ הזאת. בשנות הארבעים נוסדו, לפי דברי הנוסע המכונה ״בנימין השני״, חמש קהילות פולניות ובשנות החמישים עוד שישה. מכלל 50 קהילות יהודיות שהתקיימו בשנות החמישים באמריקה כולה היו, לפי דבריו, שש־עשרה קהילות פולניות.

משגֹברה ההתישבות במערבה של אמריקה, בשנות הארבעים למאה הי״ט, מתחילים גם יהודים מפולין לנהור שמה. בין היהודים הראשונים בסאן־פרנציסקו ולוס־אַנגֶ׳לס מצויים יהודים מפולין וליטא. רבה הראשון של לוס־אנג׳לס היה ר׳ אברהם־וולף עדלמאן מווארשה. בקאליפוֹרנְיָה נמצאו בשנת 1857: 3000 יהודים, ״ביניהם גם יוצאי רוסיה ופולין״. בשנות השישים אנו מוצאים יהודים מפולין במקומות שונים במערבה של אמריקה. בְּמֶמְפִּיס (טנסי) נמצאו אז כשלוש מאות משפחות יהודיות, ״ורובן מאשכנז ופולין״. ליהודי פולין היו אז קהילה ובית־כנסת משלהם. ובסנט־לואיס (מיזורי) היו היהודים ברובם הגדול מפוזנא, באוואריה, הולאנד ופולין**. גם בשיקאגו ומילבוקי נמצאו יהודים מפולין בשנות החמישים־השישים

* Charles P. Daly, Settlement of the Jews in North America ניו־יורק 1893, עמ׳ 29. ** ״המגיד״, 1 בפברואר 1865; 1 באבגוסט 1866.

המשך

למאה שעברה. מידיעות עקיפין יוצא שבשנות החמישים ובתחילת שנות השישים היו באים לאמריקה מפולין מדי שנה בשנה כמאה יהודים ומעלה.

בשנות השישים, אחר כשלון המרד הפולני, התחילה מתגברת הגירת היהודים מפולין, מחמת התרוששותם ומחמת הרעב. אותה שעה הותקנה באירופה המערבית — ביזמתה של "חברת כל ישראל חברים" ואח' — תכנית להגירה המונית של יהודים מפולין (ורוסיה) ויישובם באמריקה. באמריקה עצמה היו הדיעות מחולקות. בשעה שבקאליפורניה נוסד ועד מיוחד לשם תמיכה במהגרים ועתון יהודי אחד תמך בתכנית, היו אחרים שגילו התנגדות לכך. גם האירגון הרשמי של יהודי אמריקה התנגד להגירה גדולה. מכל אותה תכנית להגירה מאורגנת לא יצא ולא כלום, אך זרם ההגירה מפולין ורוסיה גדל במידה ניכרת. אם בשנות השישים עלה מספר המהגרים כל שנה למאות, הרי בשנות השבעים נמנו כבר לאלפים.

והגירה זו הלכה וגברה עוד החל משנות השמונים, בעקבות הפוגרומים והלחץ המוגבר ברוסיה ובפולין, ובעקבות התהליכים הכלכליים והחברתיים, שגרמו בכלל להגדלת ההגירה מאירופה המזרחית. עשרות אלפי מהגרים התחילו זורמים לחופי ארצות־הברית, וחלק ניכר מהם יהודים. אם עוד בשנת 1881 נכנסו לארצות־הברית מעט יותר מ־8,000 יהודים ובשנה שלאחריה קרוב ל־32,000, הרי התחיל מספרם לעלות מכאן ואילך עד שהגיע למאה אלף ומעלה לשנה בתחילת שנות התשעים ולמאה וחמישים אלף ומעלה בשנת 1906. ב־1914, השנה האחרונה שלפני מלחמת־העולם הראשונה, נכנסו לארצות־הברית 138,051 יהודים. בסך־הכל באו לאמריקה באותן שלושים וארבע שנים, עד מלחמת־העולם הראשונה, קרוב לשני מיליון ומחצית המיליון יהודים. קשה לקבוע כמה מהם בני פולין, הואיל ובסטאטיסטיקה הרשמית נמנו עם יוצאי רוסיה ואוסטריה־הונגריה. אולם ידוע שמשתי המדינות האלה בא רוב רובם של המהגרים, כמיליון ושלושה רבעי המיליון, וחלק ניכר מהם היו בוודאי יוצאי פולין.

יש מחשבים, שבמשך המאה הי"ט נכנסו לארצות־הברית 665,000 יהודים מפולין ומן הארצות שהיו כלולות קודם לכן בגבולותיה, דהיינו מרוסיה ומגאליציה. אם כן, עלה בוודאי מספרם של יהודי פולין אשר באו לאמריקה הצפונית בשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה כדי מיליון, או אף מיליון ורבע, ועוד כמה מאות אלפי יהודים יצאו מפולין לארצות אחרות שמעבר לים ולארצות אירופה המערבית. בשנות 1895—1913 בלבד היגרו מפולין 1,224,500 יהודים*.

4. בין מלחמה למלחמה

אחר המלחמה הראשונה נמצאו בפולין המחודשת כשלושת מיליונים יהודים. כשליש אוכלוסיה של המדינה החדשה היו בני מיעוטים לאומיים. פולין אף התחייבה בחוזה ליתן להם זכויות־של־מיעוט, אף־על־פי־כן היפלתה המדינה הצעירה, שהיתה חדורה לאומנות קיצונית, שוביניסטית, בין פולנים ללא־פולנים והפלייה זו התפשטה בכל שטחי החיים. משׂברה המצוקה הכלכלית בסוף שנות העשרים, מחמת המשבר בעולם ושׂניים של האיכרים הפולניים חסרי הקרקע, התגברה בממשלה ובציבוריות הפולנית הנטייה לדחוק את רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות ולשבור את מטה לחמם. נקטו אמצעים שונים — הפלייה במתן אשראי, לחץ של מסים, הפקעת מפעלים ופיטורם של העובדים היהודים וכדומה. עשרים שנות קיומה של פולין העצמאית היו שׂנים של התגברות האנטישמיות והלחץ הכלכלי והפוליטי על היהודים ורבים מהם היו אנוסים לחפש להם מוצא בהגירה.

עד סוף שנת 1938 יצאו את פולין למעלה מ־400,000 יהודים. בחמשת השנים הראשונות של שנות העשרים (1921—1925) יצאו 184,500 יהודים. מכאן ואילך הולך ופוחת מדי שנה בשנה מספר המהגרים, בעיקר מפני ההגבלות בארצות־הכניסה, אולם בכמה שנים מורגשת שוב עליה במספרם: בשנת 1929 יצאו 23,378 יהודים, בשנת 1932 רק 8,640 יהודים. שיעור ההגירה עולה שוב ומגיע ב־1935 ל־30,703 והוא חוזר ויורד לאחר מכן.

לאן יצאו יהודי פולין? — בשנות העשרים ארצות־הברית היא ארץ־הקליטה העיקרית, ועוד בשנת 1929 קלטה כשליש של המהגרים היהודים מפולין. לאחר מכן מתחיל חלקה של אמריקה הצפונית לרדת ומגיע בשנות 1935 ו־1936 ל־1.8% בלבד. כנגד זה עולה חלקה של ארץ־ישראל. בעוד שב־1929 קלטה ארץ־ישראל פחות מעשירית של ההגירה היהודית מפולין,

* י. לשצ'ינסקי, National Groups in Polish Emigration, ב־Jewish Social Studies, כרך ה', עמ' 108.

המשך

עלה שיעור קליטתה ב־1932 ל־39.9%, ב־1935 ל־80.6%, וירד שוב עד 32.2% ב־1937, עם הגבלת העליה לארץ. בדרך־כלל קלטה ארץ־ישראל בשנות 1929—1937 43.7% מכלל ההגירה היהודית מפולין, ארגנטינה 18.8, ארצות־הברית 10.9, בראזיל 8.1, קאנאדה 5.4, אורוגוואי 4.5, ויתר הארצות 8.6. 38.5% מכלל העולים לארץ־ישראל בשנים שבין סוף מלחמת־העולם הראשונה לסוף מלחמת־העולם השנייה, 1919—1945, היו יהודים מפולין (144.799 נפש).

מכלל יותר מארבע מאות אלף יהודים שיצאו את פולין, בתקופה שבין מלחמה למלחמה, חזרו אליה רק מעטים, בניגוד לפולנים, שחזרו בהמוניהם מאמריקה אחר תקומתה של המדינה הפולנית ובימי המשבר הכלכלי ב־1929. רק כשנה לפני מלחמת־העולם השנייה היתה שיבה מסויימת של יהודי פולין לארץ מוצאם, אך זו היתה מעשה אונס. בסוף אוקטובר 1938 הוצאו מבתיהם בערים רבות בגרמניה כ־20.000 יהודים—יהודי פולין לשעבר או בניהם—ונשלחו לעֵבר הגבול הפולני. כמה אלפים מהם התרכזו בכפר זְבוֹנְשין על הגבול, ואילו יתרם נתפזרו בכל רחבי פולין. מעשה גירוש זה, שחל סמוך להתפרצות מלחמת־העולם השנייה, היה אות והתחלה לגירושים ולנדודים, שהיו מנת־חלקם של היהודים לאחר מכן.

5. בשנות המלחמה ואחריה

משפרצה מלחמת־העולם השנייה, באחד בספטמבר 1939, התחילה מיד נדידה גדולה של יהודי פולין, אולי הנדידה הגדולה ביותר, שהביאה בסופה כמעט את כל שארית הפליטה של קיבוץ יהודי זה לארצות חוץ.

כבר בימים הראשונים של המלחמה התחילו יהודים רבים נודדים מזרחה, בברחם מפני הגרמנים. בפקודת הממשלה הפולנית (5—6 בספטמבר) נצטוו הגברים בגיל 16—60 שנה לנסוע לחבלים המזרחיים של המדינה, כדי להתגייס שם לצבא. הדרכים שהובילו מזרחה היו מלאות רבבות פליטים—יהודים ולא יהודים כאחד. רבים מהם לא הגיעו לעולם לחלקה המזרחי של פולין; מטוסי האויב ליוום על דרכם ועשו בהם הרג רב. סבורים כי במשך השבועיים הראשונים היו מצויים בדרכים כרבע מיליון יהודים, ורק חלק מהם—כשליש!—הגיע בשלום למחוז־חפצו.

בינתיים, למן ה־17 בספטמבר, נכבשו החבלים המזרחיים בידי ברית־המועצות וכעבור זמן קצר פנה שוב לכאן זרם של פליטים יהודים. קודם־כל גירשו הנאצים מאות ואלפי יהודים מן השטחים שנכבשו על ידם, והעבירום בעל כרחם אל מעֵבר לגבול המזרחי, ובעיקר, הרדיפות שהנאצים התחילו רודפים את היהודים מיד עם כיבושה של פולין אילצו רבים מהם לעזוב את מקומות מושבותיהם, ולנדוד לשטח הכיבוש הרוסי בתקוה שימצאו שם מנוח לכף רגלם עד יעבור זעם. "מיד אחר הכיבוש הגרמני של וארשה—כותבת עֲדת־ראיה, יהודיה מארץ־ישראל שנקלעה במקרה לפולין בזמן־ההוא—התחילה בריחה שיטתית לעֵבר הגבול הרוסי. תחילה ברחו רק צעירים, ואחר־כך גם משפחות שלמות, בעיקר מבין אלה שהיו להם קרובים בצד הרוסי... איכרים היו באים עם עגלותיהם מהצד הרוסי והיו מעבירים משפחות שלמות" *. במשך כמה שבועות היה הגבול הרוסי פתוח לכל עובר אך גם אחר־כך, כשנסגר, ניסו יהודים רבים למַלט את נפשם ולעֲברו, ולו גם באיסור. כרבע מיליון יהודים ברחו אז מפולין הנאצית לפולין המזרחית, אך פרשת־נדודיהם לא נגמרה. לאחר זמן אנוסים היו לחזור וליטול את מקל־הנדודים בידיהם, הם ועוד מיליון ורבע יהודי פולין, תושבי האיזור המזרחי, עמהם. לאחר סיפוחה של וילנה לליטא עברו כמה אלפים יהודים לעיר זו או לקובנה ושאר ערי ליטא; מקצתם הגיעו, אחר טילטולים והרפתקאות, לארץ־ישראל, לאמריקה או לארצות אחרות. אך לרוב רובם של מיליון ומחצית המיליון יהודי פולין שנמצאו בחבלים המזרחיים של הארץ צפויים היו עוד גירושים, ולאחר התקפת הנאצים על רוסיה, ביוני 1941, גם בריחות, שהביאו מאות אלפים מהם לסיביריה ולשאר חלקי רוסיה האסיאטית. הגירושים התחילו כבר בפברואר 1940 ונתחדשו ביוני 1940 וביוני 1941. הגירוש הראשון חל בעיקר על פקידים פולניים לשעבר, על אנשים שהיו פעילים במדיניות הפולנית וכיו"ב, ומספר היהודים ביניהם לא היה גדול. באביב 1940 כבר נשלחו לארץ־גזירה הרבה יהודים בני המעמד הבינוני, ואחר כך—חלק גדול מהפליטים היהודים וכן רבים מן היהודים שהיו תושבים קבועים בחבלים המזרחיים. האומדנות חלוקות לגבי מספר היהודים שגורשו על־ידי השלטונות הסובייטים במשך קרוב לשנתיים שבין הכיבוש הרוסי לבין הפלישה הנאצית לברית־המועצות. אומדים את מספרם בין שישה ריבוא ועד למחצית המיליון, אך קרוב לודאי שעלה כדי רבע המיליון.

* פ. זרובבל, נע ונד, בואֶנוס־איירס 1947, עמ' 52־53.

המשך

הפלישה לברית־המועצות, שבאה כחתף ב־22 ביוני 1941, מצאה את השלטונות הסובייטים בלתי־מוכנים. אֶוואקוּאַציה שיטתית היתה כמעט מן הנמנע. רק מספר מועט של יהודים פונה על־ידי השלטונות הסובייטיים, ונראה שיותר מכך ברחו בעצמם, מאימת הנאצים שהלכו ונתקרבו. אמנם רבים נשארו בשטח הכיבוש הנאצי בשל טכסיסי מלחמת־הבזק, אך נראה שמבין אלה שלא ישבו בסמוך לגבול שבין שטחי הכיבוש, הספיקו כמאה אלף יהודים או יותר מכך לברוח לפנים רוסיה. אלפי צעירים מבין יהודי פולין לשעבר גויסו עוד לפני כן לצבא הרוסי ונמצאו בעת הפלישה הנאצית בחלקי רוסיה הפנימיים. מספרם של כל יהודי פולין ברוסיה — המגורשים, הפליטים והחיילים — עלה בוודאי ל־350,000—400,000 איש. חלק גדול מהם נתנסה בעבודת־כפייה ביערות־עד שבסיביריה, במכרות וכדומה, אחרים ידעו מחסור ורעב. התמותה הייתה גבוהה; הרבה ניספו מרעב וממחלות. אלה שלא שבקו חיים, הוחזרו אחר המלחמה לפולין.

רק כמה אלפים יהודים הצליחו לפני כן להיחלץ משם. ב־1941 הוחל ברוסיה באירגון צבא פולני, שהוצא אחר־כך דרך פרס למזרח התיכון, ואם־כי הפולנים וכן המשטרה הרוסית ניסו למנוע יהודים מלהתגייס לצבא זה ולצאת את הארץ, הצליחו כמה אלפים — ביניהם הילדים שבאו אחר־כך מטהרן לארץ־ישראל — לצאת את רוסיה ביחד עם הצבא הפולני ולהגיע לישראל או לארצות אחרות.

כמה אלפים יהודים נמלטו על נפשם בדרך־לא־דרך גם מן חלק הפולני שבשטח הכיבוש הנאצי. תחילה היו מקצת יהודים — אחד אחד או קבוצות קבוצות — מבריחים את הגבול לרומניה, על־מנת להגיע משם לארץ־ישראל. בשנים הבאות, כשחרבם החדה של הנאצים היתה מונחת על צווארו של כל יהודי בגיטאות של פולין, נעשו כמה נסיונות להציל שרידים שונים — מנהיגים, אינטליגנציה, חברי אגודות הנוער, ה"בונד" וכדו' — על־ידי העברתם לארצות אחרות, ובדרך זו עלה בידי אלפים להמלט מכבשני הנאצים. אומדים את מספרם של יהודי פולין אשר הצליחו בדרכים שונות להיחלץ ממנה ולהגיע לארצות אירופה המערבית, אמריקה וארץ־ישראל, כדי שלוש עד חמש רבבות ועוד כמה אלפים נמצאו בסוף המלחמה בארצות הבאלקאנים, בהונגאריה וברומאניה. באותו הזמן עברה כוס התרעלה על היהודים בפולין גופא וכן על חלק גדול של יוצאי פולין בצרפת ובארצות־הכיבוש האחרות, ורובם ככולם הושמדו. מבין השרידים שנשארו לפליטה נמצאו בסוף המלחמה אלפי יהודים פולניים במחנות־העבודה הגרמניים. למשל, בגיטו טרזיינשטאדט נמצאו ביוני 1945, 4000 יהודים מפולין, בתוך אוכלוסיה יהודית של 23,000 נפש*. הוועדה האנגלו־אמריקנית מצאה בתחילת 1946 בגרמניה, בשטחי הכיבוש האמריקני, הצרפתי, והאנגלי,—74,000 עקורים יהודים ומהם 85% בני פולין**. אמנם בין העקורים האלה היה חלק ניכר מהגרים חדשים, מהם שברחו מפולין לאחר שחרורה, ומהם ששבו מרוסיה עם הרִיפאטריאַציה לפולין והמשיכו את דרכם מערבה.

גל של שנאה עזה הקביל את פני יהודי פולין, שיצאו עם השחרור מן המחתרת או שבו מרוסיה. הפולנים דימו בנפשם כי נפטרו כבר מן היהודים והנה ראו עיניהם עוד אלפי יהודים הנמצאים בארץ או שבים אליה. מקצתם חששו שמא יימצאו בין היהודים עדים לשיתוף־פעולתם עם הגרמנים, או שיבואו ויתבעו מן הפולנים את הרכוש היהודי — בתים, סחורות, בגדים, כלי כסף וזהב — שנפלו להם ב"נחלה". גם קשיי הקליטה היו גדולים: היה מחסור בצרכי אוכל, לבוש, דירות — והיהודים באו בחולי ובעירום ובחוסר כול והעזרה שניתנה להם ע"י ה"ג'וינט" וכו' לא הספיקה. שארית הפליטה הרגישה בדרך־כלל שאין להם עוד עתיד בפולין, הם נשאו את נפשם לבית, למולדת ממש, והנה נתקלו בשנאה מסביב; היהודי חדל להאמין לגוי, הבין שאין לו בית אלא ארץ־ישראל. אנשים שידעו רעב ללחם, שעמדו לא אחת בפני המוות, רצו להמשיך וללכת, לכתת את הרגלים על־אף העייפות והסכנה. והיציאה מפולין התחילה עוד בטרם שהארץ השתחררה לחלוטין מעול של הנאצים. עם שחרורה של פולין המזרחית כבר נמצאו ביערות ובין הפארטיזאנים קבוצות יהודים שהתחילו מחפשים דרך ליציאה ועם שחרורה של פולין הדרומית התחילו צעירים ציוניים באירגונה. כיוון הנדידה היתה בתחילה לרומניה... כרומנים החוזרים למולדת, כיוָנים, תוך גניבת גבולות, עם נדידת הצבא וכו'. אלפי יהודים הגיעו אז לרומניה... עד סוף 1945 היו גלי הזרימה היהודית שלובים בגלי הנדידה הבין־לאומית באירופה... כפליטים שונים, יוונים בעיקר, החוזרים ממחנות־העבודה הגרמניים בפולין למולדתם. הם צוידו בתעודות מזויפות שהתמחו בהכנתן, נצטוו לדבר עברית, שנראתה כיוָנית בעיני שומרי הגבול, או להתפלל קטעי תפילה לשם הטעיה"***.

* ידיעות יט"א 1 ביוני 1945. ** Anglo-American Committee of Inquiry Report *** מ. צבי, פרקים מפרשת הבריחה, "מבפנים", כרך י"ג, חוב' א', מארס 1948, עמ' 22.

המשך

בסוף השנה נהיה המצב באירופה יציב יותר. פסקו נדידות העמים, והשלטונות גילו את דרך יציאתם של היהודים מפולין, אף־על־פי־כן נמשכה הברחת הגבולות. ראשונים הלכו חברי תנועות־הנוער הציוניות ו״החלוץ״, ואחריהם גם סתם יהודים. במחצית הראשונה של 1946 יצאו כמה אלפים יהודים לחודש; מספרם היה עולה ויורד חליפות, אם־כי הלחץ ליציאה גבר עם הריפאטריאציה מרוסיה. משנתחולל בחודש יולי הפוגרום בקֶיֶלץ, בו נהרגו יותר משלושים יהודים, התחילו בורחים בהמוניהם ואילו השלטונות הפולניים שנוכחו כאילו בקיצור־ידם לעקור את השנאה לישראל הניחו להם. ליהודים, לצאת את הארץ. ביולי יצאו כ־17,000 יהודים, באבגוסט 35,000. ובחודש שלאחריו אולי עוד יותר; בסך־הכל עזבו את פולין במשך שנת 1946 כ־150,000 יהודים. הבורחים־הנודדים הצטופפו במחנות הפליטים שבגרמניה, אוסטריה, ואיטליה, באין כמעט דרך לעליה המונית. קשי מצבם של הבורחים במחנות שימש לאנטי־ציונים בפולין טעם נוסף למניעת היציאה. בפברואר־מארס 1947 התחילה הממשלה הפולנית לשים מכשולים על דרכי הבורחים. היציאה אמנם נמשכת, אך בשיעור קטן בלבד; כמה מאות יהודים מצאו דרך, מי בהיתר ומי באיסור, לצאת את הארץ. היציאה ההמונית נתחדשה בסוף 1949 ובתחילת 1950. הממשלה הפולנית, שעברה משנת 1948 לקומוניזם קיצוני יותר והתחילה לכונן את המשטר בפולין כדוגמת זה שברוסיה הסובייטית, ניסתה ליישב את שאלת היהודים בדרך השוואתם לפולנים מבחינה תרבותית, חברתית וכלכלית. הממשלה הפולנית נוכחה כנראה עד־מהרה שיקשה לבולל את כל היהודים בעם הפולני, או גם הכירה בצדקת הדרישה הלאומית לשוב למולדת ואולי היה גם טעמים אחרים עמה, על־כל־פנים בספטמבר 1949 הודיעה, כי כל יהודי שיוותר על אזרחותו הפולנית ויירשם לעלות לישראל יורשה לעזוב את הארץ. תנאי מוקדם לכך היה ביטולם של כל האירגונים והמוסדות הציוניים והדומים להם במדינה הפולנית. היהודים התחילו נוהרים מיד למשרדי הממשלה על־מנת להרשם ולקבל זכות יציאה. על־אף תעמולתם העזה של הקומוניסטים היהודים, שהניעה כנראה גם את הממשלה להפעיל לחץ מסויים על המבקשים לצאת את הארץ, נרשמו רובם של יהודי פולין, וכשלושים אלף. כמחצית שארית הפליטה היהודית בפולין, עלו אותה שנה לישראל. עלייה זו היתה בעצם המערכה האחרונה ביציאת פולין שנמשכה בשנות המלחמה ולאחריה.

היכן נקלטו כל אותם היהודים שיצאו את פולין במשך 11 השנים האחרונות? סבורים ש־262,000 יהודים, בעיקר מאירופה, מצאו מפלט, במשך השנים 1940—1947, בארצות שונות: כ־118,000 בארצות־הברית, יותר מ־7000 בקאנאדה, 27,000 באמריקה הדרומית ו־20,000 בארצות אחרות*. בשנים 1948—1949 נכנסו לארצות־הברית 53,482 יהודים ובשנים 1950 ו־1951: 29,068. גם לארצות אחרות הגיעו כמה רבבות יהודים מאירופה. מבין העולים לארץ־ישראל היו בשנות 1940—1947 כשלושים אלף מפולין, ובין ט״ו במאי 1948 (יום הקמת המדינה) ועד 31 ביולי 1951 עלו לישראל עוד 104,158**. בסך־הכל עלו איפוא לארץ־ישראל באחת־עשרה השנים האחרונות כ־135,000 יהודים מפולין. לעומת זאת לא ברור מהו מספר המהגרים מפולין בתוך 400,000—450,000 היהודים שיצאו את אירופה והשתקעו באותן השנים בארצות־הברית ובשאר ארצות. ידוע כי בשנות המלחמה היה האחוז של יהודי פולין בין המהגרים לארצות־הברית ושאר ארצות מועט, ואילו משנת 1946 ואילך עלה האחוז הזה במידה יתירה. לפיכך יש מקום להעריך את מספרם של יהודי פולין אשר היגרו לארצות שמחוץ לישראל כדי מאה אלף או גם למעלה מזה. במשך 10—11 השנים האחרונות היגרו איפוא מפולין כרבע המיליון יהודים או קצת יותר מכך.

כללו של דבר, במשך שבעים השנים האחרונות, החֵל מתקופת ההגירה ההמונית, היגרו מפולין לארצות שמלעבר לים יותר משני מיליון יהודים. אם נצרף לאלה גם את המהגרים היהודים מפולין שהשתקעו באירופה המערבית, יעלה בוודאי מספרם לשני מיליון ורבע ואולי אף לשני מיליון וחצי, מספר שהוא קטן רק במעט ממספרם של כל יהודי פולין אחרי מלחמת־העולם הראשונה, היינו בשעת התחדשותה של המדינה הפולנית.

* Mark Wischnitzer, To Dwell in Safety פילאדלפיה 1948, עמ׳ 295. אמנם המספרים בנוגע לא״י אינם מדויקים. ** ״דפי עליה״, ירושלים, אלול תשי״א, עמ׳ 44. המספרים על הכניסה לאמריקה לקוחים מהשנתון היהודי־האמריקאי, או ניתנו לכותב הטורים האלה ע״י מר אליהו דיזור, מנהל מחלקת המחקר של Hias. מן הדין לציין, שכל המספרים על הכניסה לארצות־הברית החל משנת 1943, אינם אלא בגדר של אומדן, הואיל והשלטונות האמריקניים פסקו אותה שנה לרשום את השתייכותם הלאומית או האתנית של המהגרים.

המשך